

Жуырда қолыма география ғылымдарының докторы, осы ғылым саласындағы тұңғыш жерлес ғалым саналатын Қуат Табылдыұлы Сапаровтың 2014 жылы жарық көрген «Павлодар облысының әкімшілік-аумақтық бірліктері мен физикалық-географиялық атауларының көрсеткіш анықтамалығы» деп соншалықты көп сөзбен аталған кітабы түскен еді. Сосын оның ішіндегі Екібастұз өңіріне қатысты 526 әр түрлі топонимдік объектілерді мұқият оқып шықтым.

Есенсор, Үйсінсор (дұрысы: Ұмынсор), Әуликөл, Бәсентиін (дұрысы: Бәсенті), Бозайғыр, Өмірзақ, Көктөбе, Қылдыкөл, Тоқкөл, қалған кішірек төрт көлдің атаулары әзірге белгісіз. Ертеде осы 13 көлдің Есенсор мен Үйсінсортан басқалары суы тұщы көлдер болған. Сол заманда жазғытұрым Өлеңті мен Шідерті өзендері тасығанда 13 көл тегісімен суға толып, бірімен-бірі қосылып

Бұлай болғанда қоныстың атауы Найзажер емес, Найзабас деп аталуы анық.

Тағы бір қателікті айтсақ, Шиқылдақ гидронимнің аталуы осы көлде шиқылдақ қаздардың болуымен түсіндіріледі. Дұрысында бұл көлдің маңайында шиқылдақ тышқандар (орысша: пишухи) көп болуы себепті көл Шиқылдақ деп аталған.

Сонымен, тағы бір айтар жайт, Қазақстан-

Атауда алшақтықтар аз емес

Енді осы оқығанымнан ойға оралған кейбір пікірлер аясында қысқаша болса да сөз қозғауды жөн көрдім. Аталмыш 352 беттік монографиялық еңбекте Екібастұз өңіріндегі 526 топонимнің әрқайсысының қай жерде екендігі және әр топонимнің этимологиясы туралы өте қысқа шамада түсініктемелер берілген. Мұндағы жер-су аттарының жалпы саны 2001 жылы Павлодар қаласында орыс тілінде басылып шыққан В.Н.Попованың екі кітаптан тұратын «Словарь географических названий Казахстана. Павлодарская область» деген еңбегіндегі Екібастұз өңіріндегі топонимикалық терминдердің санынан 98 термині артық.

Екібастұз өңіріндегі 526 жер-су атауларының ішінде макротопоним саналатын Екібастұз қаласынан басқалары тегісімен микротопонимдер (ұсақ объектілер). Бұл объектілерді үш топқа бөлуге болады. Олар: 1) гидрографиялық объектілер (көлдер мен көлшіктер, өзендер мен бұлақтар, каналдар, бөгендер мен жылғалар, құдықтар); 2) орографиялық объектілер (таулар, төбешіктер, шоқылар,

нышаналы жерлер [орысша: урочище]; 3) саяси-әлеуметтік және мәдени объектілер (кенттер, ауылдар, ескі мекендер, қоныстар, жайлаулар мен қыстаулар, стансалар, аялдау пункттері [орысша: разъезд], бейіттер).

526 атаудың ішіндегі сан жағынан молы да, басым тобы да - қазақ қазақ тілінің байырғы сөздерінен жасалған топонимдер. Ал басқа тілдердегі топонимдердің саны Екібастұз өңірінде бар-жоғы 22, яғни 4,2 пайызды құрайды. Осы топонимдердің ішінде 20-сы орысша болса, ал «Ангрен» деген екі топонимнің (тұзды көл мен ескі мекеннің) қай тілдегі сөз екені әзірге беймәлім.

Басқа тілдердегі 22 атаудың ішіндегі «Зеленая Роща» деп аталатын топоним туралы айтсақ, Қазан төңкерісінен бұрын Екібастұз өңіріне Ресейден көшіп келген орыс шаруалары өздері қоныстаған жерде шоқ қайың болуына орай селоны «Зеленая Роща» деп атаған екен. Бұдан бұрын бұл жер жазғытұрым Өлеңті мен Шідерті өздерінің арнасынан асып, тасуы кезінде судың төңірекке жайылуына байланысты «Жайылма» деп аталыпты. Қазір «Зеленая Роща» ауылында кілең қазақтар тұрады. Алайда осындағы көңілшек қазақтарымыз ономастикаға мораторий жарияланғандықтан «Жайылма» деген бұрынғы атауды қайтарып ала алмай отырған сыңайлы. «Ангрен» мен «Зеленая Роща» атауларынан басқа орыс тіліндегі 19 термин ХХ ғасырдың екінші жартысында пайда болған.

Енді автордың аталмыш кітабын баспаға дайындау барысында кейбір бір мағыналы сөйлемдерді орынсыз қайталауына және топонимикалық терминдердің этимологиясына берген түсіндірмелерінде жіберген қателіктеріне ескертпелер жасамай кетуге болмайды. Мысалы, кітаптың 109-шы бетінен 143-ші бетке дейін «Екібастұз қалалық әкімшілігіне қарасты аумақтың географиялық атаулар топтамасы» деген бөлімде 526 топонимикалық терминдердің барлығы жоғарыда айтылды. Міне, сонша көп терминнің әрқайсысына автордың «Екібастұз қалалық әкімшілігінің аумағы» деп 526 рет қайталап жазуының ешқандай қажеті жоқ деуге болады. Өйткені осы бөлімдегі «А» әріпінен «Ю» әріпіне дейін жазылған әрбір терминнің Екібастұз қалалық әкімшілікке қарасты екендігі әркімге түсінікті. Осындай төрт сөзден тұратын сөйлемді қайталаушылық «Ақсу қалалық әкімшілігіне» қарасты аумақтың географиялық атаулар

топтамасы» деген бөлімде де баршылық.

Қазақтың Ұлы Даласында «Бидайық» деген көпжылдық астық тұқымдас жабайы өсімдік түстеріне байланысты «Ақбидайық», «Қарабидайық», «Сарыбидайық» деп аталатын микротопонимдер кеңінен кездеседі. Сондай-ақ, аталмыш кітаптағы бір ғана Екібастұз өңірінде жеті «Ақбидайық», үш «Қарабидайық», екі «Сарыбидайық» деген жер-су атаулары бар екен. Міне, осы 12 топонимнің әрқайсысының соңынан «ақ бидайық, қара бидайық, сары бидайық өскен жер» деп түсіндірме берілген. Мұндай түсіндірмелерді алғашқы «ақбидайық, қарабидайық, сарыбидайық» деген топонимдерге ғана беріп, ал қалған атауларда сондай бидайықтар өскен жер деп қайталаудың керегі жоқ сияқты. Бұл жерде айта кетер бір жайт, егер сөз осы өсімдіктер жайында болса, онда олар «ақ бидайық», «қара бидайық», «сары бидайық» деп әр сөз бөлек жазылады, ал бұл бидайықтар өскен жерлерге олардың атаулары топонимдік термин боп берілгенде «ақбидайық», «қарабидайық», «сарыбидайық» боп екі сөз бірге қосылып жазылады.

Енді аталмыш монографияда бар біразырақ қателіктерге де тоқталып өтелік. Мысалы, кітаптың 110-шы бетіндегі «Ақкөл» деген ауыл атауына «Ақ көл (дұрысы: Ақкөл) маңындағы ауыл» деп қате деректеме берілген. Себебі осы көлдің маңында «Ақкөл» атты ауыл жоқ. Дәл осы арада сөз жайының орайы келгенде астын сызып тұрып айтсақ, жалпы Павлодар облысы аумағында бір-ақ «Ақкөл» деген ауыл бар. Ол ауыл-Екібастұз қалалық әкімшілігіне қарасты Ақкөл ауылдық округінің орталығы болып саналады. Бұл ауылдан басқа Павлодар облысында бір қыстау, бір жайлау 12 тұзды көл «Ақкөл» деп аталады. Осы Ақкөл ауылының маңында «Ақкөл» деген көл бар ма? Енді бір сәт шегініс жасап, оқырмандардың бірі білсе, бірі білмес дегендейін, бар шындықтың бетін ашып, жоғарыда қойылған орынды сұрақтың жауабын былайша деп түйіндесек. Сөз болып отырған Ақкөл ауылының оңтүстік-батысындағы Өлеңті мен Шідерті өзендерінің жайылмалары аралығында аумағы 35 шаршы шақырым жерде төмендегі 13 көл бар:

кетеді де, бір айдын көлдей болады екен. Сондықтан жергілікті жұрт осы жалпақ су айдынын «Ақкөл» деп атайтын болыпты. Осы айдын көлдің атымен қазіргі кезде ауылдық округтің орталығы болып отырған бұрынғы елді мекен «Ақкөл» деп аталған болуы керек. Айтпақшы, сол заманда қазіргі Ақкөл ауылынан Көксиыр ауылына дейінгі су жайылған жердің аумағы ел аузында «Ақкөл-Жайылма» деп аталыпты. Қазірде жоғарыда айтылған көлдердің ішінде Бәсентіиннен басқа көлдер құрғап кеткен деуге болады.

Автордың «Ақкөл-тұзды көл» деген гидронимға «ағысы бар көл» деп этимологиялық түсіндірме бергені де дұрыс емес. Себебі ағысы бар немесе ағысы жоқ деген көлдер болмайды. Сондай-ақ, автордың «Аққасық» атты көлдің осылай аталуын оның «аумағы шағын ақ көл» болғандықтан деген пікірі де қисынсыз. Осы жерде, айтқандайын, мына бір кілтпапна көңіл аударсақ, кітаптың 110-бетінде «Аққан-тұзды көл» мен «Аққасықашы-тұзды көл» гидронимдері бірінен соң бірі жазылған. Осы екі көл туралы мәліметті зер салып оқыған әр адамда өзінен-өзі мынадай екі сұрақ туындауы мүмкін: 1) осы екі көл суларының бірінің тұзды, ал басқасының ащы-тұзды екендігін кітаптың авторы зерт-ханада анықтаған ба?; 2) Аққасық атауының этимологиясы неліктен «аумағы шағын ақ көл» (дұрысы: Ақкөл) деп түсіндірілген?

Содан соң Қуат Табылдыұлы «Амалдық-мола» деген атаудағы бақилық болған адамды Қанжығалы руына жатқызады. Шындығында бұл жерге Арғын ішіндегі Күлік руының перзенті Амалдық сопы жерленген.

Атшоңқай деген көл атының аталуы оның жағасында өскен тамыры жеуге жарамды қоғаның атына байланысты екені айтылған. Біздің пікірімізше, бұл атау бір жылдық шөп атынан шыққан. Сосын кітаптың 124-бетінде Кішкене Қандыкөл атауының пайда болуы жағасында қандышөп өскен кішкене көл деп түсіндіріледі. Егер осы көлдің жағасында қандышөп (орысша: кровохлебка) өскен болса, онда бұл көл «Кішкенеқандыкөл» деп аталған болар еді.

Ал Найзажер топонимнің этимологиясы осы жерде Найзабас (орысша: метастахис) шөбінің өсуіне байланысты екені айтылған.

ның сан алуан жер-су аттарында өте жиі кездесетін гидронимдердің бірі - Қарасу. Енді осы топоним түрі жөнінде айтсақ, Павлодар облысында Қуат Табылдыұлының аталмыш кітабы бойынша 15 Қарасу деген микрогидроним есепке алынған. Солардың ішінде Ақсу қалалық әкімшілігіне қарасты аумақта, Екібастұз өңірінде, Успен ауданында бір-бір Қарасу болса, Ертіс ауданында - 2, Ақтоғай ауданында - 4, Баянауыл ауданында 8 Қарасу бар. Бұл атаудың құрамындағы «қара» сөзі судың түсіне байланысты берілмеген. Қарасу - үлкен өзен емес, үлкен өзеннен бөлініп қалған ақпайтын су, кішігірім өзен немесе жер астынан, сай-жыралардан шығып жатқан қайнар су. Мұндағы «қара» сөзін байырғы түркі тілдес халықтар «жер» мәнінде түсінген. Қазақта: «Қойны суық қара жер» деген сөз бар. Демек, Қарасу атауы «жер суы (орысша: грунтовая вода) деген ұғымды береді.

Қуат Табылдыұлы аталмыш еңбегінде Екібастұз өңірі бойынша санаққа алынған 526 топонимнің ішіндегі 44 атаудың этимологиясы ру атына байланысты аталған деп есептейді. Бұл пікірмен еш келісуге болмайды. Өйткені, біріншіден, Баянаула-Ертіс аумағында, кітап авторы айтқандай, Аманбай, Бәйет, Жирен, Қантай, Өмірзақ, Шақшан, тағы басқа 38 ру атаулары затымен жоқ; екіншіден, қазақтар құдай және ру аттарымен ешқашанда жер-су объектілерін атамаған.

Аталмыш кітаптағы Екібастұз өңірі бойынша берілген топонимикалық объектілердің жалпы санына әлі де болса 150-ге жуық жер-су атаулары кірмей қалғаны байқалады.

Сонымен, еңгімені қорыта келе айтпағымыз, бір ғана Екібастұз өңіріндегі топонимдер аясында орын алған кемістіктердің соншама көптігін және сондайлық олқылықтарын үстірт қарап шыққанның өзінде байқағанымыздай, Павлодар облысының басқа да аймақтарында аз еместігін ескере отырып, аталмыш кітап ғылыми басылым ретінде пайдалануға келмейді деген пікір білдіруді дұрыс деп санадық.

Серік ЖАҚСЫБАЕВ,
Қазақстан Республикасының
Минералдық ресурстар
академиясының корреспондент мүшесі.